

ФОНЕТИКА НА ТУРСКИТЕ ЗАЕМКИ В БЪЛГАРСКИТЕ ДИАЛЕКТИ. ВОКАЛИЗЪМ

Йорданка Георгиева-Окон

THE PHONETICS OF TURKISH BORROWINGS INTO BULGARIAN DIALECTS. VOWELS

Jordanka Georgiewa-Okon

ABSTRACT: *As a general rule, Turkish borrowings into Bulgarian dialects have a clear phonetic structure, which usually does not differ from the original Turkish words. Nevertheless, phonetic change can occur, which results from, on the one hand, adaptation to the phonetic system of Bulgarian and its dialects, and, on the other, the fact that some words may have been borrowed from Turkish dialects rather than the Ottoman Turkish language. Thus the phonetics of Turkish borrowings should be considered not only in the context of phonetic adaptation, but also from the point of view of certain tendencies that affect Turkish words in their original environment, more specifically the Rumelian Dialects of the Turkish language.*

Key words: *Turkisms, Bulgarian dialects, lexical influences, phonetic adaptation, Rumelian Dialects of the Turkish language*

Увод

Турските заемки в българските диалекти обикновено имат ясна фонетична структура, близка до фонетичната структура на първоизточника. В някои случаи обаче се наблюдават промени, които от една страна са следствие на процеса на фонетична адаптация към звуковата система на българския език и диалектите. Но от друга страна повечето турски заемки в българските диалекти са преминали в българския език не от литературния османски език а от румелийските турски диалекти.

Самият процес на фонетична адаптация от една страна е явление, в което чуждите елементи се приспособяват към законите на които се подчинява българският език, от друга в българската фонетична система се появяват промени, които са резултат от въздействието на турската фонетика.

Звуковите промени на турцизмите в българския език са резултат от разликите между фонетичните системи на българския и турския език и необходимостта от адаптиране на заемките към българската звукова система. Тези промени касаят както вокализма, така и консонантизма.

Представените тук наблюдения се основават на материал, извлечен от диалектни речници и текстове (общо около 300 извора) и представлява част от по-обхватно изследване

на турското влияние върху българските говори.

Цитираният турски материал е представен според съвременния турски правопис, тъй като за целите на този доклад използваме главно новото издание на речника на османския език *Redhouse Yeni Türkçe-İngilizce Sözlük*, Istanbul 1968 г.

Вокализъм

В турската вокална система функционират осем гласни звука: *a, ı, e, i, o, ö, u, ü*.

Артикулацията на турските гласни *a, ı, e, i, o, u* е подобна като на българските аналози, поради което тези гласни относително рядко са променяни в българския език. Обикновено, също така, запазват позицията си в думата. Изключение в случая е редукцията на гласните в слаба (неударена) позиция *a > ъ, e > и, o > у* – явление, характерно главно за източните говори, напр.:

дългá < тур. *dalga* ‘вълна’,

гимиe < тур. *gemi* ‘кораб’,

гизмe < тур. *gezme* ‘разходка, безцелно скитане’,

чубàн, чубàнин < тур. *çoban* ‘овчар’.

Тук е мястото да се спомене една особена група думи от турски произход, които в литературния турски език завършват на гласните *-ı, -i, -u, -ü*. Обикновено в българските диалекти тези думи завършват на *-и, -ия* (в ро-

допските диалекти *—иѐ*, където *ѐ* е рефлекс на старобългарското **Ѣ** [1]) и то независимо от региона, в който е отбелязана дадена заемка. Вероятно тази фонетична особеност не се е появила в българския език, а е преминала заедно със самите заемки. Румелийските турски диалекти се делят най-общо на две групи – западни и източни. Тази класификация е създадена според девет основни езикови, исторически и географски критерия, формулирани от унгарския тюрколог Немет [2]. Източните диалекти, разпространени в източната част на Балканския полуостров, обхващащи почти изцяло територията на България, във фонетично отношение са близки до литературния турски език. Западните диалекти, обхващащи западната част на полуострова, западните покрайнини на България и отчасти Лудогорието, са запазили някои архаични черти на турския език, сред които краесловното *—i* вместо лит. *—i*, *—u*, *—ü* (напр. *kari*, лит. *kari*). Интересното в случая е, че характеристиките за източните румелийски диалекти особености се появяват в турцизмите, отбелязани в ареала на тези диалекти, съответно особеностите на западните диалекти в границите на споментия ареал. Изключение по отношение на вокализма наблюдаваме в случая с краесловното *—u*, *—ия*, отбелязано в почти всички турцизми от този тип както в българския така и в други балканаски езици, напр.:

абаджийа < тур. *abacı* ‘шивач на аби’,
аджамийа < тур. *acami* ‘неопитен’,
аджийа < тур. *hacı* ‘хаджия’,
акъллийа < тур. *akıllı* ‘умен’,
акънтйѐ < тур. *akıntı* ‘склонност’,
барутчийа < тур. *barutçu* ‘барутчия’,
г’унлукчийа < тур. *günlükçi* ‘надничар’.

Гласните *ö* и *ü* са нямат артикулационни аналози в българския език затова обикновено са заменени с други, подобни в артикулационно отношение гласни.

Турската гласна *a* [a]

Обикновено тази гласна не подлежи на промяна, напр.: *абла* < тур. *abla* ‘кака’, *алък* < тур. *alık* ‘идиот’, *дудак* < тур. *dudak* ‘устна’. Отбелязани са само няколко примера с промяна на турското *a*:

тур. *a* > бълг. *e* – това явление е относително рядко в българските диалекти. Отбелязаните примери са главно от родопските и странджанските диалекти, напр.:

ехър < тур. *ahır* ‘конюшня’,
текъм < тур. *takat* ‘сила’,

кабахѐк < тур. *kabahat* ‘виновен’,
табеѐм < тур. *tabiat* ‘нрав’.

Не може да бъде изключена вероятността тази промяна *am* > *em* да е резултат от морфологични процеси [3, 4, 5].

тур. *a* > бълг. *u* – относително рядка промяна отбелязана само в родопските диалекти, напр.:

михл’укъм < тур. *mahlûkat* ‘създание, творение’;

тур. *a* > бълг. *o* – единични примери отбелязани главно в родопските диалекти, напр.:

боба < тур. *baba* ‘баща’,

тур. *a* > бълг. *y* – рядко отбелязана промяна, срещана в единични примери, напр.:

дург’ун < тур. диал. *dargun* ‘слива’,

зумпаръ < тур. *zampara* ‘развратник’.

Турската гласна *e* [e]

В повечето случаи тази гласна не се променя и запазва своята позиция в думата напр.: *емір* < тур. *emir* ‘заповед’; *тезѐк* < тур. *tezek* ‘сушени парчета тор’; *лалѐ* < тур. *lâle* ‘лале’. Най-характерни са следните промени:

тур. *e* > бълг. *a* – в единични случаи независимо от позицията на гласната в думата, напр.:

аджамалѐк < тур. *acemilik* ‘неопитност’,

тенджеръ < тур. *tencere* ‘тенджера’;

тур. *e* > бълг. *ъ* – в средата на думата в родопските диалекти, напр.:

хабър < тур. *haber* ‘новина’;

тур. *e* > бълг. *o* – в краесловието на думата в родопските диалекти, напр.:

гивд’ò < тур. *gövde* ‘снага, тяло’,

ирадò < тур. *irade* ‘заповед’;

тур. *e* > бълг. *u* – рядка промяна, отбелязана в единични случаи, напр.:

г’узмѐ < тур. *gezme* ‘разходка’,

чушмъ < тур. *çeşme* ‘чешма’,

жува̀п < тур. *cevap* ‘отговор’.

Турската гласна *i* [i]

Тази турска гласна също в повечето случаи запазва артикулацията и позицията си в думата, напр.: *ибрѐм* < тур. *ibret* ‘смешен, странен’; *ифтирâ* < тур. *iftira* ‘клевета’; *илâч* < тур. *ilâç* ‘лекарство’; *илѝк* < тур. *ilik* ‘илик’; *ингилѐз* < тур. *ingiliz* ‘англичанин’. Отбелязаните относително рядко промени са следните:

тур. *i* > бълг. *a* – рядка промяна, напр.:

наѐм < тур. *niyet* ‘намерение’,

насахъм < тур. *nasihat* ‘наставление’;

тур. *i* > бълг. *ъ* – рядка промяна срещана само в средата на думата, напр.:

базърѣ'а̀н < тур. *bezirgân* 'евреин занаятчия или търговец';

тур. *i* > бълг. *e* – относително рядка промяна срещана само в началото на думата, напр.:

елииийк < тур. *ilişik* 'заинтересованост';

тур. *i* > бълг. *y* – промяна, отбелязана само в странджанския диалект, във всички позиции в думата, напр.:

к'ул'ар' < тур. *kiler* 'хамбар',

едепсус < тур. *edepsiz* 'безсрамник';

тур. *i* > бълг. *o* – промяна отбелязана само в единични думи, напр.:

белезѡк < тур. *bilezik* 'гривна, белезници'.

Турската гласна *ı* [ɣ]

Обикновено тази турска гласна запазва своята артикулация и позицията си в думата, напр.: *кър* < тур. *kır*, *айѣр* < тур. *aygır* 'жребец', *арѣш* < тур. *arış* 'водило на кола'. За пазва я и в суфикса *-lık*, напр.: *бабалѣк* < тур. *babalık* 'тѣст', *бѣйѣнлѣк* < тур. *baygınlık* 'недоволство, неприятно усещане' и в постпозицията *-sız*, напр.: *имансѣс* < тур. *imansız* 'обезмаслено сирене', *хѣрсѣзин* < тур. *hayırsız* 'злонрав'. Отбелязани са следните промени на турската гласна [ɣ] в българските диалекти:

тур. *ı* > бълг. *a* – най-често срещаната промяна, напр.:

хасѣм < тур. *hısım* 'сродник, приятел',

чакѣм < тур. *çikim* 'леха',

чатараѣк < тур. диал. *çatırık* 'крѣстопѣт';

тур. *ı* > бълг. *o* – относително рядко отбелязвана промяна, срещана главно в родопските диалекти, напр.:

хайѣѡк < тур. *aygıt* 'зидарски инструмент',

йастѡк < тур. *yastık* 'възглавница',

каѡѡна < тур. *kadın* 'жена',

саѡѡр < тур. *sabır* 'тѣрпение';

тур. *ı* > бълг. *y* – отбелязани са единични случаи на тази промяна, напр.:

шѣмѣндѣра < тур. *şatandıra* 'шамандура';

тур. *ı* > бълг. *u* – също относително рядка промяна, напр.:

башиѡбуѡук < тур. *başıbozuk* 'башибозук'.

Турската гласна *o* [o]

В турския език тази гласна редовно се появява в началото и в средата на думата. В краесловието не се появява. Същото наблюдаваме и при турските заемки в българския език, напр.: *ок* < тур. *ok*, *ортаѣк* < тур. *ortak*. Най-честите промени, отбелязани в дългарките диалекти са следните:

тур. *o* > бълг. *a* – тази промяна е доста рядка, наблюдавана е в средата на думата, главно в родопските диалекти, напр.:

лаѣѣт < тур. диал. *nohut* 'леблебия',

чамѡѡс < тур. диал. *çombaz* 'мѣжки бретон';

тур. *o* > бълг. *ê* – промяна наблюдавана само в родопските диалекти, напр.:

чѣмѡѡс < тур. диал. *çombaz* 'мѣжки бретон'.

Турската гласна *u* [y]

Редовно се появява в началото, средата и края на думата, като запазва своята артикулация, напр.: *учѣѣр* < тур. *ıçkur* 'врѣв, използва като колан', *рун* < тур. *rub* 'четвъртина', *саѣѣр* < тур. *sabır* 'тѣрпение'. Рядко е променяна, отбелязани са само няколко примера:

тур. *u* > бълг. *a* – рядка промяна, срещана главно в родопските диалекти, напр.:

имантиѣ < тур. диал. *ıvanta* 'безделник, скитник';

тур. *u* > бълг. *o* – промяна, отбелязвана само в единични думи, напр.:

барѡт' < тур. *barut* 'барут',

отѡраѣк < тур. диал. *oturak* 'парализиран човек'.

Турската гласна *ö* [ö]

Тази турска гласна няма свой аналог в българската фонетична система и най-често е изговаряна като *o* с палатализирана предхождаща съгласна, напр.:

ѣ'ѡѡѡ < тур. *gövde* 'снага, тяло',

ѣ'ѡс < тур. *göz* 'око',

ѣ'ѡѡа < тур. диал. *göse*,

ѣ'ѡл < тур. *göl* 'езеро',

к'ѡѡѡ < тур. *köşe* 'ѣѣл'

или в началото на думата с прејотация, напр.:

ѣѡрс < тур. *örs* 'наковалня',

ѣѡшѣр < тур. *öşür* 'десяѣк'.

Отбелязани са следните промени на тази гласна в българските диалекти:

тур. *ö* > бълг. *y* – доста честа промяна, напр.:

урѡѡѡѡѡ < тур. *ördek* 'пѡтиѡа',

ѡул'ѣѣ < тур. *bölük* 'множество',

ѡушѣѣ < тур. *döşek* 'ѡѡшѣѣ',

ѡушѡѡѡн < тур. *düşman* 'враѣ';

тур. *ö* > бълг. *u* – рядко срещана промяна, отбелязана само в родопските и странджанския диалект, напр.:

ѣѡѡ'ѡ < тур. *gövde* 'снага, тяло',

кѡѡѡ < тур. *köse* 'кѡѡѡ'.

Турската гласна *ü* [y]

Тази турска гласна също няма аналог в българската фонетична система и обикновено е изговаряна като *y* с палатализирана предхождаща съгласна или с прејотация в началото на думата, напр.:

б'улб'л < тур. *bülbül* 'славей',

г'уг'ум < тур. *güğüm* 'гюм',

г'ул < тур. *gül* 'роза',

йужурет < тур. *üçüret* 'възнаграждение, печалба'.

В българските диалекти са отбелязани следните промени:

тур. *ü* > бълг. *y* – доста често срещана промяна, напр.:

дук'ан < тур. *dükân* 'магазин',

дулгёр < тур. *dülger* 'зидар',

дузён < тур. *düzen* 'ред, порядък, хармония',

тунбелёк < тур. *tümbelek* 'голям меден звънец';

тур. *ü* > бълг. *u* – рядка промяна, отбелязана главо в родопските диалекти, напр.:

бил'б'ул < тур. *bülbül* 'славей',

михл'ус < тур. диал. *mühlüz* 'мързеливец';

тур. *ü* > бълг. *e* – рядка промяна, отбелязана главно в странджанския диалект, напр.:

герлук < тур. *gürlük* 'множество, пълнота'.

Издаване на гласни

Издаването на гласни в думите от турски произход в българските диалекти е едно относително рядко явление. Обикновено наблюдаваме издаване на гласни в началото на думата, напр.:

лайтка (<алайтка) < тур. *halayık* 'служиня'.

По-рядко изпадат гласни в средата на думата, напр.:

апсанджййа < тур. *hapışanecı* 'затворник'.

Не можем да изключим възможността от заемане на този тип форми от турски диалекти (срав. тур. *burda* < *burada*, *nerde* < *nerede*). Често наблюдаваме издаване на турските протетични гласни, напр.:

скёле < тур. *iskele* 'скеле',

шкёмбё < тур. *işkembe* 'черва, шкембе',

смарламà < тур. *ısmarlama* 'поръчка'.

Вероятно издаването на протетичните гласни е било извършено в българския език и останалите балкански езици, тъй като подобно явление не се наблюдава нито в турския литературен език нито в диалектите. Издаването на протетични гласни е отбелязано в

българския, македонския, сръбския и румънския език [6].

Добавяне на гласни

Добавянето на гласни в думи от турски произход е рядко явление в българските диалекти. Отбелязани са няколко примера главно в родопските диалекти:

чекежёк < тур. *çekçek* 'част на кола',

харашилък < тур. *harçlık* 'харчлък',

ижирó < тур. *ısra* 'изпълнение на присъда',

пармàк < тур. *parmak* 'пръст',

тумурук < тур. *tomruk* 'дървен труп за дъски'.

Контракция на вокали

В случаите, когато в турските думи се появяват две гласни една до друга (често след изпадането на интервокална съгласна) обикновено се изговарят слято, което води до пълна контракция, напр.:

г'ум < **g'uum* < тур. *güğüm* 'гюм',

дерменджййа < **deärmendžija* < тур. *değirmenci* 'воденичар',

нет < тур. *niyet* 'намерение'.

Вокална хармония

Характерната за турския език вокална хармония на звуковете изисква гласните в една дума да бъдат еднакви в артикулационно отношение, като първата сричка е определяща. Според законите на вокалната хармония в една дума могат да се появят само меките *e*, *u*, *ö*, *ü* или твърдите *a*, *ı*, *o*, *y* гласни. Тези правила са нарушени при турските заемки в българските диалекти, в резултат преди всичко от фонетичните промени, на които са подложени турцизмите в българския език. Причина за това са главно промените на *ö*, *ü* > *o*, *y* *ı* > *u*. Не без значение тук е и изчезването на вариантите на важни от гледна точка на българското словообразуване турски суфикси и постпозиции като *-cı*, *-lı*, *-lık*, *-sız* (всеки от тях, съгласно правилата на вокалната хармония функционира в четири варианта), което вероятно има връзка с факта, че явлението е наблюдавано и в турските румелийски диалекти, от които е заемана голяма част от турските думи в българския език. Вокалната хармония е запазена само в тези турцизми, които не са подложени на фонетични промени или промените не са противни на правилата на вокалната хармония на звуковете, напр.:

бил'бѹл < *bülbü* 'славей',
тутѹн < *tütün* 'тютюн'.

Заклучение

Турските заемки в българските диалекти са преминали процес на фонетична и морфологична адаптация, в който са претърпели редица промени. Благодарение на това турцизмите в повечето случаи са асимилирани във фонетично и морфологично отношение, в резултат на което наблюдаваме активно словообразуване от турски основи.

Литература

1. **Стойков Ст.**, *Българска диалектология*, София 1993, с. 127
2. **Németh Gy.**, *Zur Einteilung der türkischen Mundarten Bulgariens*, Sofia 1956, с. 35.
3. **Јашар–Настева О.**, *Турските лексически елементи во македонскиот јазик*, Скопје 2001, с. 23.

4. **Кювлиева В.**, „Морфологична адаптация и асимилация на турските заемки – съществителни и прилагателни – в българския език”, *Известия на Института за български език XXIV*, София 1980, с. 78 – 136

5. **Асенова П.**, *Балканско езикознание. Основни проблеми на балканския езиков съюз*, Велико Търново 2002, с. 57

6. **Şaieanu, L.**, *Influenţa orientală asupra limbei şi culturei române. I. Introducerea. II. Vocabularul*. Bucureşti 1900, с. 45.

Dr Jordanka Georgiewa-Okon

Jagiellonian University

Institute of Oriental Philology

Turkology Dept.

al.Mickiewicza 9/11

31-120 Krakow

Poland

e-mail: jordanka.georgiewa-okon@uj.edu.pl